

ISSN 1999-4214

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 1/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Нұр-Сұлтан, 2022

Nur-Sultan, 2022

Nur-Sultan, 2022

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
филология ғылымдарының кандидаты, доцент Еуразия гуманитарлық институты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Философия докторы (PhD), доцент Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан

Редакция алқасы

- Аймұхамбет Ж.Ә.** ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Ақтаева К.** ф.ғ.д., проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша.
- Әбсадық А.А.** ф.ғ.д., проф., А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Бредихин С.Н.** ф.ғ.д., проф., Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** ф.ғ.к., доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей Қазақстан
- Ермекова Т.Н.** ф.ғ.д., проф., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
- Есиркепова К.Қ.** ф.ғ.к., қауымдас. проф А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Жүсіпов Н.Қ.** ф.ғ.д., проф. Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
- Курбанова М.М.** ф.ғ.д., проф., Алишер Наваи атынд. Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
- Қамзабек Д.** ф.ғ.д., проф. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Құрысжан Л.Ә.** ф.ғ.д., проф., Ханкук шетелдік университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
- Онер М.** ф.ғ.д., проф., Эгей университеті, Измир, Туркия
- Пименова М.В.** ф.ғ.д., профессор Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы
Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды.
Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 25.03.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Татсырыс № 88
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-
Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

- Аймухамбет Ж.А.** д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Актаева К.** д.ф.н., проф., университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша.
- Абсадық А.А.** д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Бредихин С.Н.** д.ф.н., проф., Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** к.ф.н., доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
- Ермекова Т.Н.** д.ф.н., проф., КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан
- Есиркепова К.К.** д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Жусипов Н.К.** д.ф.н., проф., Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
- Курбанова М.М.** д.ф.н., проф., Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
- Камзабек Д.** д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Курысжан Л.А.** д.ф.н., проф., Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
- Онер М.** д.ф.н., проф., Эгейский университет, Измир, Турция
- Пименова М.В.** д.ф.н., проф., Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Нур-Султан., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 25.03.2022ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Титожр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 88
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities
Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Aktayeva K.	D.Ph.Sc., Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	D.Ph.Sc., Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	C.Ph.Sc., Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	D.Ph.Sc., Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	D.Ph.Sc., Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	D.Ph.Sc., Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D.	D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kartayeva A.M.	D.Ph.Sc., Professor, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Oskemen, Republic of Kazakhstan
Kuryszhn L.A.	D.Ph.Sc., Professor, Hankulc University of Foreign Languages, Seoul, South Korea
Oner M.	D.Ph.Sc., Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	D.Ph.Sc., Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	D.Ph.Sc., Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Nur-Sultan., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.

KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 25.03.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 88

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

AMANGAZYKYZY M., SAYFULINA F.S.	MODELS OF WORLD CAPITALS IN THE PROSE OF THE XXIst CENTURY	6
БАЙТЕЛИЕВА Ж.Д.	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК КОНТАКТІЛЕР: КӨПТІЛДІ МЕҢГЕРГЕН ЖАСТАР ТІЛІ.....	12
ДОСМАЙЛОВА А.Н.	ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ-КОГНИТИВТІК СИПАТЫ.....	21
ОСПАНОВА Ж.Т.	ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19.....	31

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

ABDUOVA B.S., ASANOVA U.O., ASHENOVA A.T.	BLUE WOLF AS TOTEM AND IDEAL-ARTISTIC SPIRIT IN THE SPIRITUAL WORLD OF THE KAZAKH PEOPLE.....	39
АДАЕВА Е.С., СУЛТАНОВА А.	КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КОНЦЕПТІЛІК ӨРІС (Мұхтар Мағауиннің «Қыпшақ аруы» романы негізінде).....	49
ЖУМСАКБАЕВ А.Т., НУРГАЛИ К.Р.	ЗАРОЖДЕНИЕ КАЗАХСКОГО ТЕАТРА И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ДРАМАТУРГИИ.....	61
БАЙТАНАСОВА Қ.М., ТӘЛЕН Ә.М.	ҚҰС КИЕСІ: ҮКІНІҢ ӘЛЕМ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОРНЫ....	73
ОМАРОВА С.М.	ТҮРКІ ХАЛЫҚТАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ САРЫН.....	84

Қ.М. БАЙТАНАСОВА ¹ Ә.М. ТӘЛЕН ² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті ^{1,2}
(e-mail: k.baitanasavo@mail.ru¹, aigerim_makhambetkyzy@mail.ru²)**ҚҰС КИЕСІ: ҮКІНІҢ ӘЛЕМ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОРНЫ**

Аңдатпа. Мақалада үкі лексемасы жан-жақты зерттеледі. Наным-сенімге негізделген фольклорлық элементтер халық жадында мәңгі сақталып, өз құндылығын жоғалтпайды. Табиғаттың бір бөлшегі саналатын құстар, әсіресе, үкі әлем мифінде барынша тұрақталған. Мақалада үкі туралы әлем халықтарының аңыздары, мақал-мәтелдері, наным-сенімдері, жырлары мен дәстүр-жоралғылары жинақталып, бір-бірімен салыстырылады. Аңыздарда үкі туралы оң және теріс көзқарастар орын алған. Бүгінде үкі туралы қалыптасқан наным-сенімдердің пайда болу тарихына баса назар аударылады. Зерттеудегі деректер мифологиядан, халықтық наным-сенімдерден алынады. Сонымен қатар, халық поэзиясы мен мақал-мәтелдері де қолданылады.

Түйін сөздер: фольклор, үкі, миф, аңыз, мақал-мәтел, наным-сенім, үкі көз, үкі жүндеу, үкі тағу, үкіаяқ, үкілі бөрік, халық әдебиеті.

Кіріспе. Қазақ халқының бағзы заманнан бергі негізгі рухани азығы, мәдениеті, әдебиеті, даналығы – ауыз әдебиеті болғандығы мәлім. Фольклор – жазба әдебиеттің іргетасы. Онсыз ешбір елдің әдебиеті кемел болмақ емес. Бүгінгі күні фольклор мәселесінің өзектілігі күннен күнге артып, барған сайын оған деген жан-жақты қызығушылық артуда. Этнография, тарих, тіл білімі, тіпті әдебиет тарихы сияқты гуманитарлық ғылымдардың ешқайсысы фольклорсыз өмір сүре алмайды. Яғни, ол – халықтың сан ғасырлық көркемдік ақыл-ойының жемісі, жазу білмеген тұстағы халықтың көркем тарихы. Фольклор қай замандардың көшінен өтсе де, әрбір кезеңнің жанды эстетикалық құралы ретінде талай уақыт сынынан да, талай ғасырлар асуынан да мүдірмей, шашырамай осы күнге жетіп отыр.

Ертеден қазақ халқының дүниетанымында үкі қасиетті құсқа баланған. Оны халық бойтұмар ретінде қабылдап, ерекше мән берген. Үкі тағу дәстүрінің тамыры тереңде. Белгісіз замандарда қалыптасып, белгісіз наным-сенімнен пайда болған. Бұл дәстүр түркі халқына ғана ортақ қазына десек, қателескен боламыз. Олай дейтініміз, қажыға барған қазақтар еуропалық әйелдердің сауысқан мен үкі қауырсындарын – бас киімдеріне тағып жүргенін көрген. Барлығымыз білетін, Есік обасынан «Алтын адамның» баскиімінде төрт алтын қауырсын қадалғанын, ал онымен бірге табылған заттардың бетінде көп қауырсынды баскиім киген адам басы салынған жүзік болған. Ал ол жүзік Америкада үндіс халықтарының құс қауырсындарын тізіп тағатын бас киіміне ұқсас. Адамдар тайпалық одақ құрып өмір сүрген кездің өзінде-ақ құстардың қасиетін танып, қауырсынын зұлымдықтан қорғану үшін таққан. Қауырсын тағу – мифтік наным бойынша жердегі адамның рухтық болмысының аспан әлемінен байланыста екендігін білдіреді [1, 460]. Әр елдің мифологиясына терең жүгінетін болсақ, үкі жұмбақ пен құпияға толы құсқа жатады. Әлем ертегілері мен аңыздарында үкі көреген кеңесші, айрықша білім иесі ретінде көрінеді

Киелі құс ерте заманнан бері адамдардың наным-сенімдерінде орын алған. Славян халықтары үкіні жер асты байлықтарын қорғаушы деп қабылдайды. Тау-тасқа қашалып салынған үкі бейнесі әлемнің түкпір-түкпірінде кездесетіні тарихтан мәлім. Франциядағы үңгірлердің бірінен қабырғаға қашалған полярлық үкі бейнесі табылған. Сонымен қатар, Франциядағы Лотарингияның тұрмыс құрмаған, жасы келген қыздары тылсым күшке сеніп, орманға барып үкіден болашақ жарын кездестіруді сұраған. Ал христиан дәстүрінде үкіні

өзге жануарларға тән емес күшке ие деп қадырлеген. Сондықтан да үкі сиқыршылар мен бақыстардың ажырамас серігі болған. Үндістанда байлықтың құдайы – Лакшим үкіге отырып ұшып жүреді деген пайым бар. Әсіресе, бенгалдықтар күні бүгінге үйіне дейін ақ түсті кірсе, молшылыққа кенелеміз деп жақсылыққа жорыған. Калифорниялық үндістер үкіні биік ағаштардың қорғаушысы деп құрмет тұтады. Ежелгі майяларда ол биліктің символы саналды. Соғыста ерлігімен көзге түскен әскерлер үкінің қауырсынымен құрметтелген. Үкі қауырсынымен марапаттау – Шыңғыс хан дәуірінде де кездеседі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Дүниежүзілік үкі жобасының жетекшісі Дэвид Джонсон 65 елдің зерттушілерімен бас қосты. Ондағы мақсаты – үкінің құпиясын анықтау. Сонымен қатар, үкі танымы, тарихы, генетикасы, үкі туралы болжамдар мен аңыздар, оның ерекшеліктерін бүге-шүгесіне дейін зерттеу болатын. «Ақылдылық құдайы Афина үкінің көздері жарқын болғаны үшін жақсы көрген» дейді Джонсон. Сонымен бірге, ғалымның мәліметі бойынша, үкілер үлкен зираттарда ұя салғандықтан, кей елдерде үкі «бақытсыздық» және «өлімнің хабаршысы» болып саналады. Батыс ғалымдары үкіні басын 270 градусқа бұра алатын пингвин құысмен теңестіреді. Үкіні бұрыннан білгенмен, терең құпиясы енді ғана зерттеліп жатқанын да жоққа шығармайды. Смитсондық табиғат және табиғи тарих мұражайының палеонтологы Дэвид Дж. Бохаска: «Барлығы үкіні жақсы көреді. Үкілер бір-біріне жомарт бола алады. Тамақтарының бір бөлігін кішкентай үкілерге береді. Бұл жануарлар арасында өте сирек кездесетін құбылыс. Ғалымдар, сонымен қатар, үкілер қажеттіліктерін бір-біріне түрлі дыбыс шығару арқылы жеткізетінін анықтады. Ғалымдар үкілердің қарым-қатынас тілінің құпиясын зерттеуде [2].

Түрік ғалымы Sevda Gülakan Kaman өзінің «Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine» яғни, «Үкі лексемасы және үкіге қатысты нанымдар» еңбегінде үкі туралы әр елдің аңыздарын қағазға түсіреді, бір-бірімен салыстырады. Үкіге қатысты туындаған мақал-мәтелдер, аңыздар, өлеңдер мен наным-сенімдерге тоқталып, оның тұрмыстағы маңызын кеңінен зерттейді. Қазақ ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы да үкінің жылдам көргіштігі қабылетін өзінің «Үкі мен есек» өлеңінде арқау етеді.

Талқылау мен бақылау. Қытай халқы ежелгі уақыттан бері құс пен айдаһарды қасиетті жануар ретінде санаған. Аңыздарда келтірілген мәліметтерге сүйенсек, Қытайдың батыс бөлігіндегі тайпаларда өздерін жоғырыдан құдай жіберген қасиетті құстың ұрпағымыз деп түсінген. Ал түрк халқына ортақ аңыздарда өздерін көк бөрінің ұрпағы санаған. Мұның барлығы адам баласының дүниені танудағы алғашқы көзқарасы болса керек. Тағы бір аңыздарға жүгінсек, ежелгі қытайлар жаңа туған нәрестені, әсіресе, қыздарды құрбандыққа салған. Яғни, үкіге жем еткен. Қытайдың «Гугун» деген ұлттық музейінде қола мен нефриттен жасалған б.э.д 12-18 ғ. жататын алқа бар екен. Алқада үкінің үстіне айдаһардың жоғары өрмелеп бара жатқан кейпі бейнеленген. Қазақта тек төрт түлік малды құрбандыққа шалса, ежелгі қытай бақыстары үкіні құрбандыққа шалған. Қауырсынын тағып, зікір салған. Үкі кейпі бейнеленген әртүрлі заттар ежелгі мүрделерді қазғанда табылған. Ежелгі Қытайда бақилық болған адамдарға бақилық ыдыстар да қойып, о дүниеде ішеді деп үкі кейпіндегі ыдысқа шарап құйып қойған. Бұл үкі адам ұйқысының тыныш болуын қадағалайды және шарапты күзетеді деген нанымнан туған. Бертін замандарда үкіге деген көзқарас өзгерді. Бұрынғыдай қасиетінен айрылды. Енді үкі өлім мен зұлымдықтың символына айналды. Оған себеп, үкі кейпіндегі ыдыстардың мүрделерден табылуы еді. Ежелгі қытайлар үкіні қасиетті құс санап, қайтыс болған адамды үкі кейпіндегі ыдыстармен қоса жерлейтін болса, кейінгі ұрпағы үкі кейпіндегі ыдыстардың жерлеу орындарынан табылғанын жамандыққа балады. Енді олар үшін үкі өлімнің символына айналды. Қытай түсінігінде үкі жас баланың жылағанындай дыбыс шығарады екен. Мұны бақытсыздықтың белгісі деп қабылдады. Ал қазақ түсінігіндн байғыз дейтін құстың дауысы жылаған балаға ұқсайды дейді, сондықтан оны жамандыққа балаған. Ежелде үкі тыныш ұйқының, жаратушының символы болса, бертін келе, ол түсінік өзгеріп, бақытсыздық пен өлімнің символына айналды [3, 40]. Ежелгі мажарлар да үкіні өлімнің символы ретінде қасиетсіз құс деп санады.

Ежелгі Алтай түріктері үкіні: *ükü, baykuş, saman kuş* деп бірнеше атаумен атады. Сонымен бірге үкі түріктерде қырағылықтың белгісі ретінде танылды. Өйткені бақсыларға көмектесе алатын қабылеті бар құстың бірі болды. Зерттеушілер бақсылардың киімдері мен баскиімдерінде үкінің тырнағы бар екенін және баскиімдерінің шетіне екі, тоғыз немесе отыз дана қауырсын тағатынын анықтады. Үкінің қауырсыны адамға ерекше рух, күш береді деп сенген.

Үкінің адам кейпінен құсқа өзгергені жайлы да бірнеше аңыз бар. Ұйғыр аңызы бойынша, өзіне сенімді, білікті дәрігер өзін Құдаймен тең көріпті. Құдайдың қаһарына іліккен дәрігер үкіге айналыпты-мыс. Бұл аңыз бойынша, үкінің “*Cuv! Cuv!*” деп дыбыс шығаруы “Мен Құдайдан биікпін” дегенді білдіреді. Түрікмен аңыздарының бірінде Байұлы (Bayoğlu) деген бір бай адам болыпты. Күндердің бір күнінде ол сұлу да көрікті бір қызға үйленеді. Қызға үйленер алдында «Сенен басқа ешкімге ғашық болмаймын» деп ант қабылдапты. Алайда, өзінің байлығына сенген Байұлы әкесі мен анасын тыңдамай екінші рет үйленіпті. Сол сәтте жігіттің көзі қорқынышты жыртқыш құсқа айналыпты. Содан кейін оның атын Байұлы емес “Baykuş” яғни Үкі деп атап кетіпті. Түрікмен аңыздарында өз халқын қудалайтын сараң би үкіге айналып кетеді. Қарақалпақ аңызында қадірлі бір байдың ұлы мен қызы тілазар болып, әкесінің сөзін тыңдамайды. Уақыт өте келе екеуі де үкіге айналып кетеді. Көріп отырғанымыздай, адамның үкіге айналуына өзін Құдаймен тең көруі, уәдесінде тұрмауы маңызды себеп болып тұр. Бұл қасиеттер діни-этикалық дүниеге қарсы болып есептеледі. Үкі жайлы жағымсыз аңыздар үкінің түнде ұшуы мен сыртқы түріне байланысты туған болса керек деген жорамалдар да бар.

Үкі жайлы жағымды аңыздар да бар. Үкінің түнде ұшатынына байланысты кипр халқында мынадай бір аңыз бар. «*Бір күні алапат су тасқыны болады. Барлық құс жиналып, тасқынның зардаптарын сөз етеді. Сол кезде үкі: «Соңғы су тасқынында да осылай жер беті қирап, ауыр зардаптар болған» дейді. Қаршыға үкінің сөздеріне таңқалады. «Бұрын болған су тасқынын қалайша біледі? Демек, үкі ұзақ өмір сүрсе керек» деп ойлайды да үкіні өлтірмек болып шабуыл жасайды. Бірақ үкі өзінің жылдамдығымен ұшып үлгереді. Қаршыға қайтадан шабуылдай бергенде, күтпеген жерден тасқа соғылып өледі. Сол уақыттан бастап үкі басқа қаршығалар менен кек алады деп күндіз ұшпайтын болыпты».* Үкінің түнде ғана ұшуы осы аңызбен байланыстырылады. Келтірілген аңыздан үкінің тәжірибелі, ақылды құс болғанын аңғаруға болады. Тағы бір аңызда үкінің өте әдемі қыз болғаны айтылады. Үкі аузына бір де бір дәм алмайды екен. Аштықтан өлмесін деп Құдай оған жақсылық жасайды. Содан бері түріктерде «*Baykuşun kısmeti ayağına gelir*» деген атасөз бар. Яғни, күтпеген жерден бақытқа, байлыққа кенелу дегенді білдіреді.

Қазақ, қырғыз, өзбек халықтарында үкінің тырнағы мен қауырсыны балаларды, қыз-келіншектерді бәле-жаладан, зұлым күштерден сақтайды деген наным бар. Қырғыздар босанатын әйелдің бөлмесіне жеңіл босансын деген ниетпен үкінің қауырсынын немесе тарнағын іліп қоятын болған. Тіпті балалы бола алмай жүрген әйелдерге пайдасы тиеді деп бөлмесіне үкі қауырсынын ілген. Үкінің қауырсынын бесікке іліп қою қырғыздармен қатар қазақтарда да кеңінен тараған. Қырғыздарда «*baykuşun yuvasına rastlama*» деген атасөз бар. Яғни үлкен байлыққа кенелу дегенді білдіреді. Қырғыздар да қазақтар секілді үкіні әсемдік үшін пайдаланған.

Әзірбайжан аңызында үкі ақылды және алдын ала хабар жеткізуші құс ретінде көрініс табады. Бір күні пайғамбар барлық тіршілік иесіне өз міндеттерін үлестіреді. Бірақ үкінің қанаты жараланып, жиналысқа кешігіп қалады. Өзіне ешқандай міндет жүктелмегеніне мұңайып отырған кезде, оған сел жаңбыр жауатынын халыққа хабар беру міндетін жүктейді. Бұл аңызда үкі Тәңірдің құсы ретінде өз қызметін орындайды. Қазақы ортада түрлі маңызды істерді шешуде, екі ортаға жылдам жіберілген хат-қағазды үкілі пошта деп атау орын алған. Үкілі пошта атауының тарихы әзірбайжан аңыздарымен тамырлас болса керек.

Түркі халықтарында берілген аңыздарды топшылай келе, үкі адам болмысынан жаралған құс деуге болады. Адамның тәкаппарлығы мен сөзінде тұра алмауының

нәтижесінде үкі пайда болған. Сонымен қатар адамдардың қателігінің жазасы – үкіге айналу яғни үкі, бір жағынан, жаза символы. Екінші жағынан, үкі тәжірибелі, ақылды және хабар жеткізуші қызметіне де ие екенін атап өткен жөн.

Ежелгі грек мифінде зәйтүн ағашы мен үкі қасиетті саналып, құдайға жақын болған. Даналық құдайы Афина үкіні үнемі жанына ертіп жүрген, қарым-қатынастары берік және құдайдың хабаршысы болған. Грек монеталарының бір бетінде Афинаның басы, келесі беті үкі пішінімен безендірілген. Парсы мифологиясында да үкілер мейірімді, сүйкімді құс ретінде танылды.

Түркияның түрлі аймақтарында үкі туралы бір-біріне ұқсамайтын наным-сенімдер бар. Мәселен, Айдын аймағында үкіден өлімнің хабарын жеткізуші деп сескенді. Бір жағынан, үкі мемлекеттік құс лауазымына да ие болған. Ал Балыскесир аймағында үкінің даусы көктемнің жақындағанын және жауын жауатынын алдын ала біліреді. Гиресун аймағында жүкті әйелдің ұл немесе қыз босанатынын үкі арқылы анықтай алған. Конья тұрғындары Жаратушы тарапынан үкілерге күнде кешкісін торғай жіберетініне сенген. Үкінің Коньядағы аты «Қайырлы құс». Манавгат тұрғындары үкінің басын есікке іліп қойған. Олардың сенімі бойынша үкі өлімнің белгісі саналған. Басын кесіп іліп қойса, өлім бізден алыстайды деп ұйғарған.

Түрік поэзиясында үкі қаңырап, қирап жатқан жерді бейнелейді:

Seyrani Düzemedim durna gibi katarım

Viranede baykuş gibi öterim

Ben aşkın narına yanar tüterim.

Hayrettedir tamu nari özüme.

«Viranede baykuş gibi öterim» дегені ойсыраған, құла далада қалған жерде үкі сияқты ән айтамын.

Түрік халық ақыны Ашик Зулали (Âşık Zülali) былай дейді:

Viraneden gelir baykuşun dadı

Kalmamış cihanın neşesi şadı

Saki bade vermez etmiş inadı

Masalar devrilmiş meyler alınmış.

«Viraneden gelir baykuşun dadı» яғни, ойсыраған, құла даладан үкінің күтушісі келеді дейді. Екі өлеңде де үкі қаңыраған, қираған, қараусыз жерде ән айтушы бейнесінде орын алып тұр. Осы тұрғыда, үкінің қараусыз, бос жерде өмір сүретіні жайлы татар аңыздарында да кездеседі. Ricold de Monte Croce үкіге байланысты мынадай аңыз айтады: «Татарлар өте биік таудың етегінде өмір сүріпті. Сонда аңшылықта жүрген адамдар қоянды көріп, соңынан қуа бастайды. Қоян оларды зәулім бір сарайға әкеледі. Сарай қақпасының үстінде үкі отыр екен. Ал сарайда ешкім көрінбейді. Сол кезден бастап қоян мен үкіні қасиетті деп санап, оларды ерекше құрметтейтін болған». Ал ұйғыр аңыздарында үкі өзін құдаймен тең көргені үшін жазаға тартылғаны туралы айтылған (Толық мәлімет жоғарыда жазылған). Келтірілген аңыздардан үкінің қараусыз жерде жалғыз өмір сүргені – өзін құдаймен тең көргенінен болуы мүмкін. Қазақта «Жалғыздық - Құдайға тән» немесе түріктерде осы іспетті «Yalnızlık Allaha mahsustur» деген ұғым бар.

Түрік халық әдебиетінде мынадай жұмбақ бар:

Dam üstünde kadı gibi

Gözleri var cadı gibi ya da

Fincan gibi gözü var

Acı acı sözü var

Қазақшаға аударатын болсақ «шатырда сот сияқты отырады. Көздері мыстан немесе кесе сияқты. Сөздері сондай ащы». Осылайша, үкіні көзі де, сөзі де өткір, үкім шығарушы ретінде жұмбаққа арқау етеді.

Түрік халық өлеңінде:

Gece sağdım ineği

*Oyaladım göyneği
Sevdiğini alamayan
Gönlü baykuş tüneği*

«Сүйгеніне қол жеткізе алмаған, көңілі үкідей жарым болады» дегенге саяды. Қалауына, арманына қол жеткізе алмауды үкінің бейнесімен беріп тұр.

Дәл сол сияқты:

*Ay vuranda vuranda
Çık da otur kıranda
Gelir miyim aklına
Gugular (Baykuş) bağıranda*

«Ай құлаған кезде, сыртқа шығыңыз. Сенің ойыңа келемін бе, үкілер айқайлағанда». Бұл өлең жолдарында үкі жағымсыз хабарды беруші кейпінде бейнеленген.

Көріп отырғанымыздай, түрік халық өлеңдері мен жұмбақтарында үкі мыстандай тілі ащы, қалауына қол жеткізе алмаған жарым көңілді, жағымсыз хабарды беруші ретінде суреттелген.

Енді үкі туралы мақал-мәтелдерге тоқталып өтейік:

Baykuşun kısmeti ayağına gelir – Үкінің бақыты аяғына келеді. Яғни, бақытқа оңай қол жеткізеді.

Baykuş kustin uyasın Tanrı yasar (Kör kuşun yuvasını Tanrı yapar) – үкінің ұясын Тәңір өзі жасайды.

Bayguşu tüpenlen baynamaz (Baykuşa ateş eden beynamazdır) – үкіге қиянат жасаған – арсыз.

Baykuş çıkarabileceği kemiği yutar – үкі кез келген сүйекті жұта алады.

Түрік фольклорында ойсыраған, құла даланың символы ретінде танылады. Орталық Азияда үкі құстың, әсіресе, түнде сайрауын «өлімнен хабар береді» деген түсінік бар. Үкінің даусымен жаман хабардың келетініне сенген халық құтылу үшін оған ет тастаған. Үкі құсының үй түндігіне қонуының өзі «қайғылы хабар» келеді деп болжанған [3, 14].

План Карпин моңғол әйелдерінің басына қауырсын тағатынын айтады. Ricold de Monte Croce айтуынша, белгісіз замандарда үкілер моңғолдарды қиын қыстауда құтқарып қалған. Сол үшін моңғолдар үкіні өлтіріп, қауырсынын эмблема етіп таққан, соның әсерінен үкілер саны күрт азайғанын жазады [4, 247].

Нәтижелер. Өнертанушы Қ. Ахметжан түрік-моңғол тарихына қатысты шығыс миниатюраларында хандар мен сарай қызметкерлері көп қауырсын таққан баскиіммен бейнеленгенін айтады. Яғни, көшпелі халықтарда қауырсынды баскиім киетін адамдарды бейнелеуде қалыптасқан көркемдік канон болғанын білдіреді. Шыңғыс Қаған моңғол империясын құру ісінде ерен еңбек сіңірген серіктерінің ең сенімділеріне «тархан» атағын беріп, оларды «қауырсын тағушылар» деп атаған. Яғни, «тархан» дәрежесімен бірге оларға баскиімге қауырсын тағу құқығы берілген. Тархан дәрежесі хан, патшадан кейінгі екінші лауазым. Қалмақтардың үкіні мұншалықты қастерлеуі – үкінің Шыңғыс ханның өмірін құтқарып қалуымен байланысты болуы мүмкін.

Буряттар үкіні қолда ұстаған. Олардың сенімі бойынша үкі балаларды жамандықтан қорғайды. Ежелгі түріктер үкіні қасиетті Ұмай анамен тең көрген. Өйткені, Ұмай ана секілді үкі де балаларды бәле-жаладан сақтайды деп нанған.

Ерте замандарда шығыста патшалар бастарына матадан жасалған таспа байлаған. Кейін оны металдан жасап, алтын тәж патша әміршілерінің белгісі саналған. Айталық, Алматы маңындағы Қарғалы сайынан табылған алтын тәж. Ол алтын тәжде өсімдік, марал, жолбарыс, қанатты тұлпар, құс, адам болып бірінен-бірі туындап, түрлене өзгеріп жатқан дүниені байқаймыз. Осындай тәждер жұмсақ теріге не матаға бекітіліп, екі ұшына бау тағылып, шашқа, не баскиім сыртына байлануы мүмкін. Бұл мәселені арнайы зерттеген Қ. Ахметжан: «Түрік халықтарының шамандары да Америка үндістерінің көсем-жауынгерлері де қауырсынды осындай тері не мата тасбауға бекітіп, бастарына байлайтынын көреміз.

Бәрінің де басқа киілу әдісі бірдей», – дейді. Ендеше сақтар да қауырсындарды жұмсақ тері не мата немесе оларға алтыннан әшекейлеп соғылған диадема бекітілген тасбауға орнатып, баскиімнің сыртынан киген деп жорамалдауға толық негіз болады. Моңғол ақсүйектері де қауырсын тағылған баскиім киген.

Көшпелі халықтарда ерте заманнан бастап қалыптасқан, өте жоғары лауазымды үстем тап өкілдерінің баскиімінің маңдай тұсына, бөріктің, қалпақтың жиегіне айналдыра құтан, тырна, тауыс, бүркіт, үкі қаурсындарын қадайтыны айтылған. Көшпелілердің тек өзіне тән бұл дәстүр шамамен 13-14 ғасырларға дейін сақталып, кейін бұл салттың ирандық нұсқасы – баскиімнің төбесіне не маңдайына жыға тағумен ауысқан. Бұл дәстүрдің негізінде діни-ырымдық наным жатыр. Өзгермеген күйінде бұл ырымның қалдығы көшпенді түрік халықтарының (тува, алтай, хакас) көне дін өкілдерінің, шамандардың баскиімінде сақталған. Қазақтар арасында бұл дәстүр сақталғанымен, оның сарқыншағын, өзгерген түрін, жас бала, келін, сал-серілердің баскиіміне дулығасына жыға қадауынан байқауға болады.

Ұлттық наным-сенім бойынша, үкінің үлпілдеген қанаты нәрестелерді жын-періден қорғаса, бас киімге тағылғаны – бақыт пен ырыс, ал аспаптарға байланғаны олжаға кенелтеді. Оған Қаз дауысты Қазыбек бидің қалмақтарға айтқан мына сөзі дәлел бола алады: *«Біз қазақ деген мал баққан елміз. Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қаипасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз»*. Олжалы болу үшін найзаға үкі таққан.

Мұсылмандар үкіні киелі құс деп санайды. Ел аузындағы аңызға сүйенсек, Нұх пайғамбарға Қазығұрт тауына қарай жол сілтеген құс үкі деп айтылады. Нұх пайғамбар үкіге *«орман-тоғайдың иесі бол, шаңырақтың киесі бол»* деп бата береді. Үкі пайғамбар батасын алған құс. Үкі – жол көрсетуші құс. *«Халық айтса, қалт айтпайды»* демекші, үкімен байланысты салт-сана, наным-сенімнің негізі бар. Үкі құсының киелі саналатыны бекерге емес. Бұл туралы мәлімет *«Әлдіттен эпосқа дейін»* отбасы хрестоматиясында келтірілген:

Ертеде топан су тартылып, Нұх пайғамбар кеме шалдыратын жер іздейді. Сол кезде әлемдегі асқар таулар:

— *Нұх маған тоқтайды. Адамзат ұрпағы менен қайта таралады, – деп таласыпты.*

Тұран даласындағы Қазығұрт тауы ғана сынықтық көрсетіп:

— *Бұл дәрежеге лайық емеспін. Ұлық Алла орынбасарларын биік тауға тоқтатар, – дейді. Алла Қазығұрттың кішіпейілділігіне риза болып:*

— *Нұх, кемеңі Қазығұртқа қондыр. Тіршілік сол жерден басталсын, – деп әмір береді.*

— *Қазығұрт тауы қайда? – дейді. Ұлық Алла үкі деген құс жаратып:*

— *Мына үкіні қасыңа ал. Оның көзі өткір, түнде көреді. Қазығұртқа баратын жолды сол біледі, – дейді. Үкі Қазығұртқа жеткенше кемеңің алдында жол көрсетіп, ұшып отырады. Нұх Жиддә тауын, сосын Арарат тауын айналып өтеді. Кемеңің желкені көрінгенде таулар балбырап, балқып кетіпті. Сондықтан да олардың жақпарында кемеге ұқсас жартастар түзіліпті.*

Нұх Қазығұрт тауына аман-есен тоқтайды. Үкіге риза болған Нұх пайғамбар: – Орман-тоғайдың иесі бол! Шаңырағымның киесі бол! – деп бата береді [5, 392].

Содан үкіге айрықша кие дариды. Осы эпоста үкі Нұх пайғамбарға жол көрсетсе, Ахмет Байтұрсынұлының *«Есек пен үкі»* деген өлеңінде де үкінің *«жол сілтеуші»*, *«жол көрсеткіш»* атауларын тілге тиек етеді:

Ағаштың арасына сәуле енді.

Үкілер күндіз соқыр, түнде көргіш,

Есекең іс мәнісін білмей ергіш.

Үкіден таң атса да айрылмайды,

Деп ойлап: «Жарықта да жөн сілтегіш».
 Күн шықты, жарық болды дүние жүзі,
 Үкінің бұлдырайды көрмей көзі.
 Өзгеге жөн көрсетіп, бастау түгіл,
 Әлі бар отырарлық жай ғана өзі [6, 384].

Үкінің қасиетті құс екенін зерттеуші Г.Н. Потаниннің жазып алған әңгімесінен тағы да аңғаруға болады. Әңгіменің аты «Әкеміз үкі! Аман бол!» деп аталады. *«Сәмебет өзінің кіші әйелін бойының кішкентайлығына бола және бала таппағаны үшін жақсы көрмейді екен-мыс. Содан запы болған әйел бір күні жапан далаға қашып, әбден жылап, шаршап-шалдығып ұйықтап кетеді екен. Сол уақытта үкі немесе сары үкі ұшып келіп, оның иығына қонып сыбырлап көңілін жұбатады. Содан бір кезде оянады, оянған кезде бойына бала біткенін сезеді де ауылына қайтып келеді. Көп ұзамай екі ұл туады, оның бірінің атын Есағасы, екіншісін Қазыбек деп қояды. Соңғысының тұқымдары әлі күнге дейін әкеміз үкі деп ойлайды. Бүгінгі күнге дейін олардың арасында әлдеқандай себеппен қолға түсіп қалған үкіні иесінен сатып алып бостандыққа қоя беру тәртібі бар. Бір жерде адам қолына түсіп қалған үкіні көрсе, Қазыбек қандай ақша сұраса да беріп босатып алады. Егер бір адамдардың үкіні қинап жатқанын көрсе, міндетті түрде сонымен төбелеседі, «Менің әкемді неге қинап жатырсың?», – деп жазасын береді. Үкіні бостандыққа ұшырып жібергенде, Қазыбек оның соңынан жүріңкіреп, екі алақанын маңдай тұсында қосып, тәжім етеді және «Әкеміз үкі! Аман бол! Құдай берді жақсы қыл! Құдайдың көзі көріп жақсы болдық!» деп тілек айтады. Қазыбек пен Есағасы тұқымдары осы жердегі ең ауқатты адамдар, осы әулеттердің өкілдері өздеріне біткен байлықты жоғарыда баяндалған дәстүрді нақты ұстанғандықтан деп есептейді» [7, 61].*

Әлемге әйгілі қырғыз эпопеясы «Манас» жырында да үкі сөзі кездеседі. Манастың анасы Чыйырды күйеуі Чақып ханға: *«Ұлыңды неге жапан далада жалғыз қалдырдың? Ұлыңнан басқа сенің кімің бар? Мен «Үкі ана» болдым»* дейді. Мұнда үкінің негізгі көрінісі – даналық пен құрбандық. Ұшуды үйренген балапан анасының көзін ояды [8.10].

Ертеде кейде әйелдер үкінің үлпілдеген шоқ жүнін омырауларына тағып жүрген. Үкінің қыз балалардың баскиіміне тағылуына байланысты аталмыш баскиімдерді үкілі тақия немесе үкілі бөрік деп атау қалыптасқан. Әйел адамдардың үкінің аяғынан жасалатын үкіаяқ деп аталатын тұмар ретінде қолданылған зат болған. Үкіаяқты Үкінің аяғын алтындап немесе күмістеп жасайтын. Ол үшін тұяқтың жоғарғы бөлігіне бағалы асыл тастарды қондырады да, төменгі бөлігін алтынмен аптайды немесе күміспен күптейді. Сосын оның арнайы ілгегінен шынжыр өткізіп баскиімге, кейде түйреуіш арқылы омырауға да қадайтын. Үкіаяқты сәбидің бесігіне де таққан [9, 518].

Дәстүрлі ортаның атақты салдары сәндік үшін сондай-ақ пәле-жаладан сақтайды, бақ әкеледі деп домбыраларын үкілеп, баскиімдеріне Үкі қадаған. Тіпті кейбір серілер қандай баскиім кесе де Үкі қадап жүрген. Мәселен сал-сері Ыбырайдың баскиімге үнемі Үкіні қадап жүруінен оның ел арасында Үкілі Ыбырай деген аты қалыптасқан. Сонымен қатар батырлар түрлі тылсым қорқынышты дүлей күштерден сақтайды деп дулығаларына Үкі қадаған. Он бес жасынан бастап ақындық жолға бой ұра бастаған Мәшһүр Жүсіп Мұса Шорманұлының ауылына қонақ болып барады. Кішкене баланың өнеріне тәнті болған Мұса баланың әкесіне: *«Сопы, мұнан былай мына балаңның бас киіміне үкі тақтырып қойыңыз. Көз-тілге шет болмасын! Бұл өз заманында халыққа Мәшһүр болатын бала!»* – деген жолдар сөзімізге анық дәйек бола алады.

Үкінің қауырсыны мен жүнін кәдеге жарату үшін оны арнайы аулайтын. Кейде ұядағы балапандары есейіп қалған кезде үлпілдек жүндерін алатын. Үкінің қауырсынынан бөлек денесіндегі жүні екіге бөлінеді. Халық арасында оның бауыр жүнін ұлпа ал балақ жүнін қара қасқа деп атау қалыптасқан. Үкіні ұстағанда аталмыш екі бөліктегі жүндерін де жұлып алады. Мұны үкі жүндеу деп атайды. Ертеректе жүнделетін үкіні мініс атымен бағалаған. Тіпті үкіні ұстап жүндеген ауылдан арнайы олжа сұрайтын ғұрып болған.

Үкінің түнде көргіштігі, жылдам ұшуы, көзінің бақырайып, қабағы қалың болуы, сондай-ақ оның жоғарыда айтылған қасиеттерінен өлең-жырларда метафора ретінде қолданылған. Мәселен, «Талайлы құл мен Әйім қыз» дастанында алып тұлғалы батырды үкіге теңеген сөз орамдары төмендегідей:

Ер екен піл аяқты, алып күшті

Тұлғасы дәу қараның жан шошырлық.

Үкі көз, қалың қабақ, үсті түк-түк [10, 304].

Қазақы ортада бәйгеге шабатын жүйрік аттардың кекіліне тіл-көз тимесін деп үкі қадап қоятын болған. Өйткені кейбір жүйріктер көпшіліктің ортасына келгенде тіл-көз тиіп бәйгеге шаба алмай қалатын. Мұндай үкі таққан аттарды үкілі-тұмарлы ат деп атау қалыптасқан. Мәселен, М.Әуезовтің «Абай жолында» кездесетін: *нағашылар бәйгеге қосқалы бір баран, екі қылаң жүйріктерін әкелті. Құйрық-жалы сүзулі, үстеріне бала мінгізген, үкілі-тұмарлы аттар оқшау байланды,* – деп келетін жолдар осы жайтты аңғартса керек. Үкі қауырсынын түйенің ботасының ноқтасына немесе төбесіне тағатын. Мұндай боталарды үкілі бота деп атайды. Өйткені түйенің ботасы көп жағдайда әлсіз болатындықтан тіл-көз көбірек тиетін.

Дәстүрлі ортадағы құдандаласу ғұрпында үкі белгілі бір қызмет атқарып қалыңдық жағына күйеу жігіт тарапынан берілетін кәделердің бірі ретінде жүрген. Мәселен, ұл мен қыз үйлену жасына жеткенде күйеу жігіт жағы қалыңдықтың баскиіміне үкі тағатын. Аталмыш ғұрып үкі тағу деп аталады. Бұл үкі қалыңдықты тіл-көз бен сұқтан сақтасын деген тілек пен айттырылған, басы бос емес дегенді де білдірген. Үкі тағылған күннен бастап қызды үкілі қыз деп атап, оған басқалар көз салмайтын болған. Осылайша қасиетті деп танылып, қорғаныш қызметін атқарумен қатар үкінің некелесу ғұрпында да ерекше рөлі болған [11, 609]

Бойға тағылатын үкі, алқа, тұмар секілді әшекей заттар әуелгі мағынасында адалдықтың, бой тазалығының куәсі болған.

«Сарының басы сары дала үкі-ау,

Суыққа шығар бозбала үкі-ау,

Үйде туып, түзде өскен, үкі-ау,

Күні де құрысын қыз бала үкі-ау».

Қайырмадағы «үкі-ау» деген редиқтың атқаратын семантикалық қызметі ұзатылатын қыздың пәктігін діттеу, салт жыры арқылы осыны халыққа жариялау болып табылады. «Үкідей ұшу», «үкідей көзі жарқылдау», «үкідей желкілдеу», «үкідей бұлғандау» деген фразеологизмдер мен теңеулер қалыптасқан [12, 87].

Сонымен қатар үкі омонимдік қызмет те атқарады. Үкі деген қыста көлдің, өзеннің мұзын ойып жасаған суатты айтады екен. Мына өлең жолдары:

Алты адам ақ тон киген айдын

Мұзда, оқушым, тұр ап-айқын алдыңызда

Үкіні алдын ала ойып қойған

Айдыннан алдын ала аларын кеп салды жазға [13, 367].

Ертедегі көшпелі халықтар сүйікті аттарының құйрығына үкі тағып, жал-құйрығын тарап, үйірге жіберген. Оларды киелі деп санаған. Қалмақтар мұндай аттарын – сәтер, қырғыздар – туа, алтай халықтары – ыдық, ыйық деп атаған. Ислам діні тараған аймақтарда атқа тұмар да таққан. «Әуілдектегі», «Көкбесті де осындай үкі-тұмармен безендірілген киелі жылқы тәрізді» [14, 205], – деген жолдар осының дәлелі болса керек.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, үкі қауырсынын тағу дәстүрінің тамыры сақ, ғұн тайпаларынан бастау алып, бүгінге дейін жалғасып келеді. Дегенмен, әр халықтың өзіндік дүниетанымына байланысты қолданылу аясы да бірдей емес. Түркі халықтарында үкі бәле-жаладан сақтайтын қасиетті құс деп танылса, көрші қытай халқы өлім мен жауыздықтың белгісі деп түсінді. Қазақтардың халықтық дәстүрінде үкінің ғұрыптық қолданысының түрі – көз тиюден, қауіп-қатерден, зиянды рухтардан сақтану үшін әртүрлі заттарға үкінің

қауырсынын тағу. Үкі қауырсыны мен үлпілдек жүні қасиетті деп танылған құс. Оның қауырсыны тіл-көзден, пәле-жаладан сақтайды деп саналды. Аталмыш түсініктердің қалыптасуы оның қауырсынындағы бедер Құран сөздері деген пікірден туындаса керек. Қазақы ортада үкінің қауырсыны мен үлпілдек жүні сәбидің бесігіне, тақиясына жын-шайтаннан сақтайды деп тағылатын. Сонымен қатар үкіні жалпы жамандықтан сақтайды, тіл мен сұқ жоламайды деп жас келіннің сәукелесі мен қыздардың баскиіміне де қадайтын.

Әдебиеттер

1. Өмірбекова М.Ш. Қазақ ұлттық киімінің лексикасы. – Алматы: Дәуір, 2015. – 465 б.
2. <https://www.sabah.com.tr/newyorktimes/2013/03/11/bilim-insanlari-baykuslarin-gizemli-dunyasini-cozuyor>
3. XXXII научная конференция, Общество и государство в Китае. – Москва: Восточная литература, 2002. – 366 с.
4. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2019, Serkan KÖSE/ TÜRK KÜLTÜRÜNDE BAYKUŞ
5. Jean-Poul Roux. *Türklerin ve moğolların eski dini*. – Istanbul: Payot, 2002. – 467s.
6. Әлдиен эпосқа дейін: отбасы хрестоматиясы/ жоба авт. С. Керімбай; құраст.: Б. Бопайұлы, М. Төлеген, Ә. Нәби. – 6-бас., өңд., толықт. – Алматы, 2020. – 392 бет
7. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. I: –384 б.
8. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлер жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: Салон, 2012. – 736 б.
9. Gülakan Kaman, S. (2015). “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 10, Sayı: 8, ss. 1137-1154.
10. Потанин Г.Н. Избранные сочинения в трех томах. – Павлодар: НПФ «ЭКО», Том 3. (Труды по истории, этнографии и фольклору), 2005. 60-61 б.
11. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2005. Т. 22: Ғашықтық дастандар. – 2005. – 304 бет, суретті.
12. Сәбетқазы А. Инжу-Маржан секілді. – Алматы: 2011. – 349 б.
13. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі – Алматы: 1961. – 435 б.
14. Қазақ халқының ұлттық киімдері. – Алматы: 2007. –384 б.

Қ.М. БАЙТАНАСОВА

Евразийский национальный университет, Нур-Султан, Казахстан

А.М. ТАЛЕН

Евразийский национальный университет, Нур-Султан, Казахстан

СВЯТЫНЯ ПТИЦЫ: МЕСТО СОВЫ В МИРОВОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. Фольклорные элементы, основанные на суевериях, навсегда останутся в памяти народа и не потеряют своей ценности. Птицы, являющиеся частью природы, особенно совы, наиболее устойчивы в мифе мира. В статье всесторонне исследуется характер совы, собраны и сопоставлены легенды, пословицы, поверья, песни и предания народов мира о сове. В легендах народов мира есть положительные и отрицательные мнения о сове. То, что сегодня акцент на истории формирования представлений о сове обусловлен тем, что эта птица по-разному встречается в фольклоре многих стран. Статья основана на мифах, пословицах, поговорках и поговорках народных верований, а также на примерах народной поэзии.

Ключевые слова: фольклор, сова, суеверие, совиные глаза, «үкіаяк» «үкі жөндеу», миф, легенда, пословицы, народная литература.

K.M. BAITANASOVA

Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

A.M. TALEN

Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

THE SHRINE OF THE BIRD: THE PLACE OF THE OWL IN WORLD FOLKLORE

Annotation. Folklore elements based on superstition will forever remain in the memory of the people and will not lose their value. Birds that are part of nature, especially owls, are the most resilient in the myth of the world. The article comprehensively explores the nature of the owl, collected and compared legends, proverbs, beliefs, songs and traditions of the peoples of the world about the owl. In the legends of the peoples of the world, there are positive and negative opinions about the owl. The fact that today the emphasis on the history of the formation of ideas about the owl is due to the fact that this bird is found in different ways in the folklore of many countries. The article is based on myths, proverbs, sayings and sayings of popular beliefs, as well as examples of folk poetry.

Key words: folklore, owl, myth, proverbs, folk literature, legend, superstition, owl eyes

References

1. Ömirbekova M.Ş. Qazaq ultiq kiuiniñ leksikasy. – Almaty: Däur, 2015. – 465 b.
2. <https://www.sabah.com.tr/newyorktimes/2013/03/11/bilim-insanlari-baykuslarin-gizemli-dunyasini-cozuyor>
3. HHHH nauchnaia konferensia, Obşestvo i gosudarstvo v Kitae. – Moskva: Vostochnaia literatura, 2002. – 366 c.
4. Kültür Araştırmaları Dergisi, 2019, Serkan KÖSE/ TÜRK KÜLTÜRÜNDE BAYKUŞ.
5. Jean-Poul Roux. Türklerin ve moğolların eski dini. – Istanbul: Payot, 2002. – 467s.
6. Äldiden eposqa dein: otbasy hrestomatiasy/ joba avt. S. Kerımbai; qürast.: B. Bopaiüly, M. Tölegen, Ä. Näbi. – 6-bas., öñd., tolyqt. – Almaty, 2020. – 392 b.
7. Baitürsynüly A. Alty tomdyq şyğarmalar jinağy. – Almaty: «El-şejire», – 2013. T. I: –384 b.
8. Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәstürler jüiesi. Ensiklopedia. – Almaty: Salon, 2012. – 736 b.
9. Gülakan Kaman, S. (2015). “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Cilt: 10, Sayı: 8. S. 1137-1154.
10. Potanin G.N. İzbrannye sochinenia v treh tomah. – Pavlodar: NPF “EKO”, Tom 3. (Trudy po istorii, etnografii i fõkloru), 2005. – 60-61 b.
11. Babalar sözi. Jüz tomdyq.—Astana: «Foliant», 2005. T. 22: Ğaşyqyq dastandar. – 2005. – 304 bet, suretti.
12. Säbetqazy A. Inju-Marjan sekildi. -Almaty: 2011. – 349 b.
13. Qazaq tiliniñ tüsındirme sözdıgı – Almaty: 1961. – 435 b.
14. Qazaq halqynyñ ultiq kiuıderı. –Almaty: 2007. – 384 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Байтанасова Қарлығаш Медетқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университет, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Байтанасова Қарлығаш Медетовна – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Baitanasova Karlygash Medetovna – Candidate of Philology, Professor. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Тәлен Әйгерім Махамбетқызы – «Әдебиеттану» мамандығының докторанты, Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Тәлен Айгерім Махамбетовна – докторант по специальности «Литературоведение», Евразийский национальный университет, Нур-Султан, Казахстан.

Talen Aigerim Makhambetovna – doctoral student in the specialty "Literary criticism", Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Техникалық редактор: **М. Аманғазықызы**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2022. – 1. – Нұр-Сұлтан: ЕАГИ. 95 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.